

ÖRKÉNY ISTVÁN: TÓTÉK

A Tóték kisregényként először a *Kortárs* 1966-os augusztusi számában látott napvilágot, végül a *Nászutasok a légypapíron* című kötetben találta meg a helyét. Miután az eredetileg *Póték* címmel a nagyjátékfilm-forgatókönyvét, majd pedig a *Csönd legyen!* című forgatókönyvet is visszautasította a filmstúdió, a szerző elkészítette a kisregény drá mavázlatát. Az már Fortuna istenasszony ajándéka, hogy a többször is visszautasított forgatókönyv alapján végül elindultak a filmgyári előmunkálatok. Így ezek után a Thália rendezőjének, Kazimir Károlynak már csak attól kellett tartania, nehogy a film kerüljön előbb közönség elé, minthogy a forgatás a színházi próbákkal egy időben zajlott. Az pedig furcsa paradoxon, hogy az eredetileg irodalmi forgatókönyvnek készült alkotás filmes megvalósítása váratott legtovább magára, de elkészülte után "Isten hozta őrnagy úr!" címmel filmváltozatban is világsikert aratott.

Örkény a háborút tekintette élete sorsdöntő élményének. A Tótékban látszatra nem is a háború a fő téma, a mű fő cselekménysíkja a hátszágban játszódik. A hátszág középpontba állítása azonban mégis telitalálat, mert 2. vh-s szerepünket, kiszolgáltatottságunkat csak úgy lehet igazán megragadni, ha azt a helyet állítjuk középpontba, ahol a dolgok valójában történtek. Örkény írói világában a magyarság sorsa központi kérdéskör: a balsors, a „mégis” reménye, a kibontakozás lehetősége egyaránt foglalkoztatja.

Már a regény alapszituációja is abszurd, ugyanis egyidejűleg van jelen Mátraszentanna hegyvidéki falucskája, valamint a front. A falu, ahol a kedvesen ostoba vidéki tűzoltó család éli mindennapjait, s a front, ahol Gyula fiuk tölti szolgálatát. Ám a két tér mégis egyidejűleg van jelen. A hátszágban és a fronton történtek összehasonlításában kulcsszerepe van a postásnak, hiszen tőle függ, hogy a leveleket Tóték megkapják-e, ugyanis a bolond az általa különösen kedvelt Tót úr részére csak jó híreket továbbít. A fiúk halálhíréről szóló sürgönyt megsemmisíti (groteszk elem). Mást tud az olvasó és mást a Tót család, így az olvasó sem érzelmileg, sem gondolatilag nem azonosulhat a szereplők szolgalelkűségével, ugyanakkor részvétet érezhet a kiszolgáltatottságuk iránt.

A történetet egy tábori lap megérkezése indítja el, melyben Tót Gyula magyar katona ír családjának a frontról, s "örömmel" közli, hogy parancsnoka szülei házában tölti el szabadságát. A parancsnok, kinek kegye megmentheti Gyula életét. Ám a lap érkezésekor történik még valami, amit a család nem tud, de az olvasó igen: egy értesítés is érkezett Gyula haláláról, melyet a postás - Tóték iránti szeretetéből - nem kézbesített. Így a "félhülye" Gyuri postás szerepe a sorsokat kézben tartó mindenható abszurd változatává magasodik. De a remény még él, s az őrnagy érkezésekor békésen összebújt család elégedetten konstatálja, hogy az őrnagy "kétszer is vett a töltött csirkéből", s hogy Gyula ennek bizonyára hasznát látja.

A Tóték a szolgalelkűség és a lázadás groteszk képe. Van olyan értelmezés is, mely szerint Tót és az Őrnagy voltaképpen egyetlen személyiség: hiszen potenciálisan mindenkiben megvan a hatalmaskodásra és a kiszolgáltatottságra való hajlam. A két embertípus léte feltételezi egymást, a zsarnok csak az áldozat-szerepet elfogadók révén válhat zsarnokká.

A groteszkben szélsőséges, össze nem illő elemek fonódnak össze. Itt ezt leginkább a deformáció segíti elő. A háború az ember számára abszurd helyzet, hiszen nem teheti azt, amit szokott. Ezt szemlélteti a Tót család fokozatos deformálódása. Mindebben az író a családfőt állítja középpontba, aki kibírhatatlanul szenved a változásoktól, a két nő a nagy cél érdekében a végsőig alkalmazkodik. Nemcsak a család, az egész környezet deformálódott. Vagy az alkalmazkodást hirdetik: Tomaji plébános, Cipriani ideggyógyász, vagy hivatást cserélnek: az ügyvéd gödörtisztítótá válik.

Az őrnagy teljesen deformálódott személyiség. A Tót család otthonába vendégként meghívásra érkezik, azért, hogy pihenjen. A háború gépezete azonban képtelen a munkaszünetre, a deformálódott ember nem képes visszanyerni eredeti állapotát. Az őrnagy képtelen a civil élethez alkalmazkodni. A mű két cselekményszála a hátszág és a front képét kapcsolja össze és ez eleve feszültséget teremt. Érzelmi-hangulati ellentétek: az őrnagy megrendült egészségi állapota miatt kap kéthetes szabadságot, Tóték viszont kicsattannak az egészségtől. Tótékat készületlenül éri az őrnagy magatartása, bár igyekeznek minden eshetőségre felkészülni.

Az apa, anya, egy lány és egy fiú szerkezetből álló Tót család élete bárgyúan tunya, de természetes élet. Tiszteletet élveznek a községben, de ami azon kívül történik, abban nem vesznek részt.

Jóindulatúak és közönyösek. Jellemző Tótné sűrűn ismételt "bölcssége": "Látod, látod, édes, jó Lajosom, egy kis jóindulattal csodát lehet művelni." Ez az eposzi hagyományok maradványának tekinthető "Édes, jó Lajosom"- állandó jelzős szerkezet is a műben. Szintén a szerkezet erősítését szolgálják a visszatérő motívumok. Az őrnagy megjelenése félelmet kelt a családban, ami csak fokozza nevetségességüket, s megfosztja őket attól a kevés természetességtől is, ami ebben az életben kijárna nekik. Az Őrnagy és Tóték viselkedése kölcsönösen feltételezik egymást. Tóték szolgálékúsága, eleve hibás életstratégiája és életformája szinte rákényszeríti az idegent, hogy hatalmaskodni kezdjen. Szinte felkínálják a lehetőséget az Őrnagnak, hogy zsarnokuk legyen. A tetőpont felé haladva, ahogy Tót Lajos tűrőképessége fogy, működni kezdenek normális emberi reakciói: menekülési ösztöne, álmodása.

Az Őrnagy nem barátságos ember, idegeit megviselte a front, túlérzékeny, akaratos, ki rettegésben tartja a szolgálatkész egyszerű családot. Ugyanakkor az Őrnagy nem egyértelműen negatív szereplő, mert ő is áldozat, még hozzá a háború áldozata. Ez persze még nem menti fel az alól, hogy másokon uralkodjon. De nem bírja a semmittevést, és úgy vallja, hogy a munka ad értelmet a dolgoknak, megoldja az emberi problémákat, és mindig dolgozni kell, mert csak akkor jön el a jobb kor, mikor az egész világ rávehető lesz az egyetemes dobozolásra.

Az őrnagy állandóan agresszív játékot űz Tóttal: valamely szokásának feladására készíti – s ehhez igénybe veszi Mariska és Ágika segítségét. Először csak legelemibb szokásairól kell lemondania, a dobozolásba való kényszerű bekapcsolódása azonban már akaratának feladását is érinti. Korábban nem készített dobozokat, ez bizonyítja, hogy a családon belül ő is hatalom volt, akit családtagjai szeretettel, de szolgálékúen kiszolgáltak. Az újabb megalázások után Tót megszökik. Tót példázza a legtipikusabb 2. vh-s hazai magatartásformát: a kivárást. Azért szökik meg, mert képtelen az ellenállásra.

A Tót család meg van elégedve azzal a világgal, amelyben korábban élt, s az őrnagy távozása után első dolguk visszahelyezni mindent a megszokott rendbe. Az őrnagy azonban váratlanul visszatér. Ez példázza, hogy a háború, a rossz nem távozik örökre, hogy a kivárási politikája nem elég. És példázza azt is, hogy az erőszakkal szembe kell szállni. E felismerés vezeti a családfőt az őrnagy megöléséhez. Tehát az ember mégis képes lehet a lázadásra. Tóték mindvégig azt hitték, hogy fiuk élete a tét. Csak Tót érezte, hogy itt az ő személyisége volt az igazi tét, és hogy nem lehet olyan cél, amelynek érdekében önmagát pusztá eszközzé tehetné.

A regény befejezése is abszurd: Amikor Tót újból érzékelti kezdi maga körül a régi rendet, és megkönnyebbülten veszi tudomásul Varró őrnagy távozását, ráeszmél, hogy mégsem sikerült a "szabadulás", ezért feldarabolja a kedves vendéget. "Négy egyforma darabra vágtam." "Te mindig tudod, hogyan kell csinálni."

Tót tette nem felszabadító, megváltó tett. Arra is figyelmeztet, hogy igyekezzünk megkeresni saját magunkban azt a pontot, ahol manipulálásunkat és megaláztatásunkat már nem tudjuk tovább elviselni.